

MAGIJA BESEDE = ZAGOVORI ŽANRSKA OPREDELITEV ZAGOVOROV

Marija Stanonik

Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 398.47:821.163.6–98:133.4

Zagovor je žanr slovstvene folklore, ki pri prenašanju zahteva veliko doslednost. Po stari veri je namreč učinkovit le tedaj, če se posredovano besedilo natanko drži predpisane predloge – kot to velja za vsa magična besedila. Tudi v slovenski duhovni kulturi so imeli zagovori predvsem obrambno čarovno (apotropejsko magično) vlogo. Temeljna naloga zagovorov je *zdravljenje z besedami*, zato so te posebno skrbno, slavnostno podane, pogosto ritmično, in jih spremljajo posebne kretnje in ozračje, torej tekstura in kontekst.

zagovor, magija, zdravljenje, kontekst, obred

Charms are a genre in folklore, which demands great consistency. According to old beliefs charms can help only if the text adheres to the rules – as is the case with all magic texts. Charms in Slovene ecclesiastic culture have mostly had a protective magic function. The main task of charms is *healing with words* and that is why these words are spoken in a particularly solemn way, mostly in rhythm, and are accompanied by special gestures and a special atmosphere – in other words, texture and context.

charm, magic, healing, context, ritual

Uvod

Današnji svet je vsak hip in z vseh strani prepreden z vsakovrstnimi sporočili, da se poraja nelagodni občutek o njihovi prenasitenosti. Edino poezija še omogoča doživetje magičnosti in sorazmerne samostojnosti besede, kakršni sta obstajali ob njenem nastanku.

Po človekovi izkušnji so bitja, ki je z njimi oživljal naravo, močnejša od njega, zato jih je hotel pridobiti z darovi in zagovarjanjem.¹ Tako kot vsa naravna ljudstva so sprva tudi Grki »imeli bolezni za učinek višjih sil; proti njim pa se je bilo moč braniti z molitvijo, daritvami in zagovori«. (Sovre 2002: 273.)

Magija si hoče podrediti boga.² Človek kot simbolično in semantično bitje duhovne misli čutno prisposablja tako, da »v vidna znamenja polaga duhovne pomene in kliče vanje duhovne moči, ki presegajo njegovo zgolj umrljivo in v moči omejeno telesnost. [Povezovanje] telesnih znamenj z duhovno vsebino, telesnih moči z nadnaravnimi je navzoče na vseh področjih človeškega delovanja že izza pradavnih časov. Sem sodijo izrazi starih in novejših zaklinjanj, ki so imela kajpak svoj pravi pomen, moč in prepričevalnost prav zato, ker so jih naslavljali na božanstvo, ne na svoje človeško dostojanstvo, moč in verodostojnost.« (Trstenjak 1988: 455–456.)

¹ Tako je nastalo bogoslužje (Sovre 2002: 54).

² S te strani je magija pravo nasprotje zakramenta. Po drugi strani je prav zaradi vsesplošne prvinskosti, ko skuša človek ob kažipotu in moči zunanjih znamenj doseči nadčloveške učinke, pravzaprav nekakšna predpoda in prisposoda pravih religioznih krščanskih zakramentov (Trstenjak 1988: 455–456).

Vera v čarovno moč besede se je v slovenski duhovni kulturi ohranila najdlje pri zagovorih. Temeljna naloga zagovorov je zdravljenje z besedami kot »nadprirodni lek« zoper strup, kačji pik, prisad, pšeno, opeklino, oteklinino, odtok krvi, božjast ipd. K njim se (je) preprosti človek zateka(l) v grozi in nemoči ob izredno naglem in nezadržnem širjenju bolezni, ki človeškemu ali živalskemu telesu »povzročajo grozovite muke in telo strahovito pretresajo in pačijo« (Omersa 1922: 96). Zagovori se obračajo na demonske sile, da bi si jih podredili z magičnostjo besede in glasu. Njihovo izgovarjanje je mérilo na čimprejšnji učinek zdravljenja pri ljudeh in živini, na odvrnitev grozeče nevihte, zato so le-te posebno skrbno, slovesno, pogosto ritmično podane in jih spremljajo posebne kretnje, tudi t. i. *mesmeriziranje*³ in pripomočki kot na papir napisano besedilo, zelišče, kamenčki, voda in posebno kruh.⁴

Tujcem skrivnost zagovarjanja nikakor ni bila dostopna⁵ in tudi izbranemu od domačih se je praviloma zaupala šele na smrtni postelji. Fran Erjavec (1882/83: 337) pripoveduje, da se je pogosto trudil, toda nobeden mu ni razkril čarodejnih besed.

Danes se svetopisemska vera v moč besede utemeljuje s psihoanalitično metodo: »Podzavest vsako besedo, vsako misel zapiše in izvrši presenetljivo natančno: 'Smrt in Življenje sta v oblasti jezika.'« (Prg. 18.21; Scovel Shinn b. l.: 12). Če človek opazuje odziv na svoje besede, ve, da se ne »vračajo brez uspeha«. Z njimi si neprestano postavlja zakone (Scovel Shinn b. l.: 20).

Terminologija

Pojem ljudske medicine ne zajema le domačih sredstev za razne bolezni (zdravilne rastline in druge reči) in »razno 'mazaštvo',

združeno s coprnijami«, temveč s tem povezane obrede. »Verskih vprašanj v stari dobi ne moremo ločiti od medicinskih – pri primitivnih narodih je tako še danes. Za staro 'prvo' dobo pa nimamo virov in tudi kamni pri nas ne govorijo. Le etimologija besed nam nekoliko posveti v to sivino.« (Kotnik 1943: 120.)

Predniki današnjih Slovencev so iz pradomovine najbrž prinesli s seboj tudi lastne zagovore. Zanje je na Krasu udomačen izraz *besíde*, prav tako v Terski dolini: *besedáti* (so *besedál*, *ma ji níeso pomogli*) in v Reziji. S temi in podobnimi izrazi v zahodni Sloveniji označujejo čarovni izrek in z njim združena obredna dejanja, ki naj bi pregnala bolezen. Zapis iz Fradela (Beneška Slovenija) lepo podaja obe sestavini – besedo in dejanje: »Lete besiede sgovorin, tricat dagnén in tricat uode varsen« (Matičeto 1948: 29). *Beside* v pomenu 'zagóvori' je v Reziji (Učja) slišal Milko Matičeto že sredi 20. stoletja. Da niso naključje, temveč terminološko dejstvo, potrjuje članek trideset let pozneje: »Pa tu ti Biski vasi je bila na ženà únžarska, Ana Schmidt, ke na mela ne stare pristarete librine, ke na njih tatà ji je bila pustila. Pa isa ženà je vedela anu znala pomagat ziz bisidame, ziz traumen anu ziz žigname reče brauan anu judin; Ta na Liščacih na stara ženà je vedala ziz bisidami vidiat valenj od te hude žabe (Paletti 1984: 139–141).

Na zahodu slovenskega etničnega ozemlja so si zaradi nejasnih predstav o vzroku bolezni pomagali samo z *zauroki* (= proti urok, Kopriva na Krasu). *Medežlje* in *rečnje*, s katerimi so *metháli* (= zdravili) apotekar, *médih* in drugi šolani strokovnjaki, niso nikoli uživale zaupanja preprostega ljudstva. Neprimerno bolj cenjen je bil domači *lek*, ki so ga nasvetovali berač, stara ženica ali

³ F. A. Mesmer (1734: 115) je razvijal neznanstveni nauk o magnetizmu, da obstoje skrite magnetične sile, s katerimi je mogoče ozdravljati. S tem so si razlagali sugestijo in hipnotične pojave (Verbinc 1968: 447).

⁴ »Zagovarjanje na kruh je ostanek verovanja v moč, ki so jo nekoč pripisovali blagoslovljenemu kruhu, ki naj bi ozdravil človeka ali žival.« (Dolenc 1977: 256.)

⁵ Če je bilo le-to razkrito, na primer za raziskovalne namene, je izgubilo svojo čarovno moč. Tudi zato vemo o zagovorih veliko premalo – kljub temu se je ob njih ustavilo precej slovenskih avtorjev.

podeželski duhovnik. Ponekod (npr. v Hruševici pri Štanjelu) *lečit* pomeni skoraj isto kot zagovarjati: *zgovor*, *zagovor*; 'sagovarna molitva' (Fradel), *uorok* (Kubed v Istri), *zgovarjat* (Gornji Kras), *pánat* (Kras), *zauorit* (Fradel), *zapretít* (Budigoji), *pretít* (Dol. Barnas),

Na zahodu so Slovenci delili zagovore na dobre (koristne) in slabe (škodljive, npr. sovražna beseda, Podkrn). Dobri zagovori odpravljajo bolezni, slabi pa jih napravljajo, kličejo (na ljudi in živali). Prvi so zagovori v pravem pomenu besede, drugi so le uroki.⁶ Zagovarjajo lahko ženske in moški. Glavobol, razne slabosti in lažje bolezni odpravljajo ženske. Kjer gre za kaj hujšega, je potrebna ali vsaj v navadi moška beseda: v Kubedu (Istra) so taki primeri za nahod, zvin in gada. Pri »mali« in »veliki besedi« iz Podkrna so prvo verjetno uporabljale ženske, drugo pa moški, kakršna je pač bila bolezen, huda ali blaga. Moč besede je že vnaprej preračunana na zaželeni učinek.

V Prekmurju se je še ohranila stara beseda *zapreitki* (im. edn.: zapretek- tka, glag. zapretim). Sledi tega eksorcizma (rotitev) ima že Sinajski evhologij (Kotnik 1943: 122–123).

Beseda *bali* je znana vsem slovanskim jezikom in prvotno pomeni isto kakor vrač: nekoga, ki zdravi z besedami. Brižinski spomeniki jo še poznajo v tem pomenu, sicer pa se je njen pomen spremenil. Spomin nanj danes živi v besedah: *baje*, *bajanica*, *bájanje* *bajati bajže*, *basni* (Kotnik 1943: 120–121).

Vrač je prvotno le besedoval (govoril) – zdravil z besedo, kar je opravljal z različnimi ceremonijami, zato je dobil pomen coprnika. Beseda je bila »slavnostna«, to se pravi ritmična in za različne bolezni posebej določena. Vračili so praviloma starejši ljudje, moški in ženske (Kotnik 1943: 120).

Zagovori se danes ne pojo, menda pa se nekdam so, zato jih Štrekelj (SNP III: 206–212) uvršča med obredne pesmi (Štrekelj 1904–1907: 206).

Zagovori na slovenskih tleh

Najstarejši doslej ugotovljeni zagovor na slovenskih tleh, znan že iz 9. stoletja, je v 12. stoletju v stiški rokopis latinsko zapisal cistercijanec Bernard v Stični. Njegova struktura je tipična za zagovore, ki najprej podajo konkreten primer, kdaj je zagovor prvič pomagal, nato sledi besedilo, ki naj bi zmeraj pomagalo. Značilno je, da prehaja njegova proza v verze (Glonar 1922: 100).

Podoben zagovor zoper zobobol je bil razširjen v južni in zahodni Nemčiji. Razlikujeta se po tem, da ima Stiški zagovor na koncu pravcato zarotilno formulo: *Adiuro te, vermīs migranča, ut exeas et recedas et ultra famulum Domini non ledas*, kar kaže na njegovo starost, medtem ko v novejših različicah Jezus svetuje Petru, naj izpere usta z mrzlo vodo (in ga seveda, po analogiji, mora v tem posnemati tisti, ki se zateče k zagovoru v podobnem primeru). O njegovi starosti priča omemba bajčnega bitja v obeh spolih, moškem in ženskem: »*Gügt und Gügtin*, die gehen über Land.« V starem nemškem zagovoru se zaklinjata *črv* in *črvica* [= praviloma zmaj, op. MS]. (Saria 1937–1939: 248). Ali je o takem naziranju, da sta vzporedno omenjena moški in ženski spol, mogoče govoriti tudi pri rezijanskem pregovoru zoper molzljive: *Ti te hudi muzou, / si un aliboj oná?* [= si on ali ona?] (Paletti 1984: 140).

Stiški zagovor se razlikuje od drugih sorodnih še po uvodni vrstici s črkami, ki posebno skrivnostno delujejo na analfabete (Saria 1937–1939: 251). Najbrž se je mistika

⁶ V Kubedu v Istri so izraze čisto zamenjali: *uorok* je zagovor, *panati* pomeni: plačati »suhno mašo« za sovražnika, da se začne sušiti, dokler ne umre. Druge je cerkev preganjala kot zločin in zlorabo, glede prvih pa si ni bila na jasnem, kaj bi. O tem naj pričajo tudi ljudske zgodbe. Zagovornik Tone Ovčar iz Tomaja na Krasu ni dobil odveze pri spovedi. Ko je župnika kasneje pičil modras, da je moral klicati Toneta na pomoč, mu je obljubil, da ne bo nikoli nikomur branil zagovarjati. Podobno se je pripetilo duhovniku iz Pliskavice. Tretji duhovnik pa je zagovorniku, ki je njegovim kravam vrnil mleko, naravnost ukazal, naj ljudem pomaga z zagovori (Matičev 1948: 29 in op. 33).

pod vplivom babilonskih črk najbolj razcvetela v judovstvu. K temu ga je sililo prizadevanje za dosledno izpolnjevanje »črke postave« in ohranjanje prvotnega besedila Svetega pisma. Kabbala razvije mistiko črk do vrhunca in iz nje preide v srednjeveške čarodejne knjige. Tudi na Slovenskem tako znan Colomone Shegen, ni brez njih (Saria 1937–1939: 252).

Češki in ruski zagovor kažeta, da so v 12. stoletju še obstajali posamezni zagovori iz skupne pradomovine, npr. zoper izvin. Najstarejši slovenski zagovor je zoper otok (oteklino), zapisan 1890 v Gorjah pri Bledu. Sega v predkrščansko obdobje. Sorodni zagovori so znani iz stare Indije in iz Sinajskega evhologija (Grafenauer 1980: 132; Kuret 1996: 519–520).

Po Grafenauerju je pravzorec zagovora zoper izvin prevzet od Nemcev že v času najstarejše nemške kolonizacije (9.–10. stoletje), vložek pa je iz obdobja razcveta fevdalne ljudske pesmi (12.–13. stoletje), enočlenski zagovor zoper otok (oteklino) iz Gorij pri Bledu (SNP III: št. 5174) iz obdobja prve nemške naselitve, krščanska različica pa iz 12./13. stoletja. (Kotnik 1943: 122–123.)

Pomožni škof Pavel Bizancij se leta 1583 zgraža nad praznovernimi razvadami na Gorškem. Oglejskemu patriarhu poroča o vražaricah, ki »lečijo« ljudi in živali od vsake bolezni in mu pošilja prepis zagovora. Če ta »prepis« še obstoji, bi bil to v Sloveniji sploh najstarejši zapis zagovora (Matičeto 1948: 29–30): »Če kako žival boli noga, tedaj ukažejo, naj jo peljejo na križpot in tam prično zagovor. Bolečo nogo obdajo s krogom [= ris?], pod njo se bode posušila prst in trava na tem križu položena.«

Če ta zagovor ne pomaga, peljejo živinče h kaki cerkvi, ki jo posebno častijo. Da bi odpravili bolezen, pustijo, da hodi živinče tam okoli v veliko pohujšanje dobrih in pobožnih ljudi, ki vidijo te neumnosti (Gruden 1992: 1080).⁷

S širjenjem pismenosti so si zagovarjanci besedila praviloma zapisovali, iz strahu pred odstopanjem od sporočene oblike, da zagovorom ne bi vzelo moč. Zagovori so zares sugestivno delovali na bolnika, dokler je obstajala vera v njihovo učinkovitost (Merhar 1956: 86).

Prvi slovenski zdravstveni zapis je iz okoli leta 1641 v neceloletnem nemškem koledarju, ki ga je hranila knjižnica kneza Turjaškega v Ljubljani; na praznem listu med dvema natisnjenima listoma je bil v slovenskem jeziku zapisan zagovor zoper kačji pik. Original ni ohranjen; zagovor si je prepisal Fran Levstik 1884 in ga hrani Arhiv Slovenije. Iz leta 1646 je zagovor – v slovenščini – prav tako zoper kačji pik, in ga je zapisal župnik Sigismund Gaal v Dolenjskih Toplicah (Dolenc 1977: 249–250).

Janez Vajkard Valvasor zagovorom nasprotuje, saj v *Slavi vojvodine Kranjske* Francisci objavlja dolg traktat, kako besede razen naravne nimajo nobene druge moči. V njem se spotika nad vražljivimi verzi in čarovnimi izreki (Stanonik 1990: 289).

Iz 18. stoletja se je ohranila zbirka zagovorov pod imenom *Duhovna bramba*, ki je bila tiskana v Kelmorajnu (Köln am Rhein) leta 1740. V isto vrsto spada *Kolomonov žegen* (Gruden 1992: 1081). Jožef Brelih in Janez Čelik sta konec 18. ali na začetku 19. stoletja v črnovrškem narečju zapisala ali prepisala pet (neobjavljenih) zagovorov: za prisad, kri, zmerzau, ogen, sterup. Do novih odkritij so to najstarejši zapisi zahodnoslovenskih zagovorov (Matičeto 1948: 29–30).

Nekateri zagovori so izgubili obredno funkcijo. Štrekelj je pesem o sv. Katarini (SNP III: št. 6642) z Velikega Brda na Pivki uvrstil med pobožne. Toda nova različica iste pesmi, ki jo je veliko pozneje, leta 1939 zapisala štirinajstletna Pavla Tomšič iz Knežaka od žene iz Podstenj, pove, da je bil to prvotno zagovor: *Kdor bo to molituco zmolu, / Se ne*

⁷ Prim. isti odlomek, le v drugačnem prevodu (Rupnik 1993: 3).

bo bav pred ognem ne zgoreti / pred vodo ne utopiti. (Matičetov 1948: 30.)

Vsi slovenski zagovori so zapisani zelo pozno. Zagovorom se je prvi posvetil Pavel (Peter) pl. Radics (Kres 1885; *Ljubljanski zvon*: 1887). Za njim so jih objavljali in obdelovali Janko Barle, Karel Štrekelj, Ivan Grafenauer, Ivan Koštial, Jožef Klekl ml., Pavel Košir in Vinko Möderndorfer, France Kotnik, Edvard Pajnič, Vilko Novak, Vinko Möderndorfer, Milko Kos, Mirko D. Grmek in Jaša Romano, Milko Matičetov, Milan Dolenc, Silvana Paletti.

Viri

- DOLENC, Milan, 1977 (1975): O do zdaj zbranih ljudskomedicinskih rokopisih. *Traditiones* 4. 248–258.
- ERJAVEC, Fran, 1882/1883: Iz potne torbe. *Letopis Matice slovenske*. 195–351.
- MATIČETOV, Milko, 1948: O etnologiji in folklori zapadnih Slovencev. *Slovenski etnograf* I. 9–56.
- PALETTI, Silvana, 1984: Samoobrambne besede, navade in verovanja v Reziji. *Traditiones* 13. 139.
- ŠTREKELJ, Karel, 1904–1907: *Slovenske narodne pesmi III*. Ljubljana: Slovenska matica.

Literatura

- GLONAR, Joža, 1922: Srednjeveški zagovori v ljubljanski licejki. *Časopis za zgodovino in narodopisje* XVII. 100.
- GRAFENAUER, Ivan, 1980: Delo menihov sv. Benedikta in sv. Bernarda za staro slovensko književnost. *Literarnozgodovinski spisi*. Ljubljana: Slovenska matica. 115–168.

- GRUDEN, Josip, 1992 (reprint): *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje. 1080.
- KOTNIK, Franc, 1943: *Slovenske starosvetnosti*. Ljubljana: Konzorcij Slovencev, Zadruga tiskarna.
- MERHAR, Boris, 1956: Ljudska pesem. *Zgodovina slovenskega slovstva* I. Ljubljana: Slovenska matica. 31–114.
- OMERSA, Nikolaj, 1922: Zagovorna knjiga Antona Petriča. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 17. 96–100.
- RUPNIK, Franc, 1993: Škof vizitator Pavel Bisanti in protireformacija v Sloveniji. *Dom* 28/17.
- SARIA, Balduin, 1937–1939: Srednjeveški zagovor iz Stične in njegove paralele. *Etnolog* (Glasnik Etnografskega muzeja v Ljubljani) X–XI. 245–253.
- SCOVEL SHINN, Florence, 2001: *Igra življenja in kako jo igrati*.
- SLAMNIG, Ivan, 1965: *Disciplina mašte*. Zagreb: Matica hrvatska.
- SOVRE, Anton, 2002 (reprint iz leta 1939): *Stari Grki*. Ljubljana: Slovenska matica.
- STANONIK, Marija, 1990: Janez Vajkard Valvasor in slovstvena folklorja v njegovem duhovnem obzorju. *Valvasorjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Odbor za proslavo 300-letnice izida Valvasorjeve Slave. 287–310.
- ŠEGA, Drago, 1970: O poeziji. *Živi Orfej. Velika antologija slovenske poezije*. Ljubljana: Cankarjeva založba. I–XXIV.
- TRSTENJAK, Anton, 1988: *Človek končno in neskončno bitje*. Celje: Mohorjeva družba.
- TRSTENJAK, Anton, 1989: *Skozi prizmo besede*. Ljubljana: Slovenska matica.
- VERBINC, France, 1968: *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba.